

**МИТНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

О. А. Любич

(Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів)

Метою статті є вивчення впливу митної політики російського уряду на стан торгівлі на українських землях у першій половині ХІХ ст. Заборонний тариф 1822 р., який мав за мету допомогти розвитку російської мануфактури, змінив характер ярмарків Чернігівської губернії. Торговельні зв'язки регіону з іноземними державами були розірвані. Торгівля регіону почала працювати для задоволення інтересів російських виробників. Тільки після затвердження 13 жовтня 1850 року нового митного тарифу було покладено початок помірковано охоронному етапу митної політики.

Ключові слова: митна політика, Російська імперія, українські землі, заборонний тариф, торговельні зв'язки, ярмаркова торгівля, торговельні зв'язки.

A. A. Liubych. Customs policy of Russian government on Ukrainian territories in the first half of the XIX-th century

The problem of rational combination of the principles of free trade and security customs policy has always been and still remains one of the most acute and controversial in the practice of international economic relations. That's why studying of Russian experience in protecting its economic interests on Ukrainian territories allows to prevent repeating mistakes while planning modern customs policy.

The purpose of the article is to study the influence of customs policy of Russian government on the state of trade on Ukrainian territories in the first half of the XIX-th century. The subject of consideration is Russia's customs policy on Ukrainian territories in the XIX-th century. The tasks for achieving the goal are the following: to study customs and rate policy of Russian government in mentioned period; to examine the impact of the rate of 1822 on trade in Ukrainian provinces; to analyze customs policy of Russian government on Ukrainian territories in the first half of the XIX-th century; to examine the changes that took place in customs business at the XIX-th century.

It can be believed that studying the history of customs policy of Russian government on Ukrainian territories was started in the mid-1980s. This course of scientific researches was of great importance in the papers of Russian scholars. The researchers collected and systematized enormous factual material, developed new methods and determined the approaches for customs business studying, turned to its history in particular regions. The history of customs business continues to be studied fragmentarily and remains one of the least developed in the national historiography today in Ukraine.

Purposeful policy of tsarist government, aimed at the final inclusion of the commodity market of Chernihiv region to the all-Russian market, led to the fact that in the first half of the XIX-th century the trade space of Chernihiv province was completely obeyed to Russian merchants. Stationary trade progressed noticeably in conditions of development of commodity-money relations. Markets gradually turned into places for sale goods of everyday use and livestock. Russia's economic policy in relation to Chernihiv province at the beginning of the XIX-th century remained colonial by its character. It was carried out, mainly, by means of customs policy of the empire that was protective by its character

© О. А. Любич, 2018

in the interests of Russian industry. Prohibitive rate of 1822, which was intended to help to develop Russian manufactory, changed the character of the fairs of Chernihiv province. Trade relations of the region with foreign states were terminated. Trade in the region began to work in order to meet the interests of Russian manufacturers. Only after the adoption of new customs rate on October 13, 1850, the first step in order to loosen up the forbidden system of Russian Empire's foreign trade was made and a moderately protective phase of customs policy was initiated.

Key words: customs policy, Russian Empire, Ukrainian territories, prohibitive rate, trade relations, fair trade.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку ринкових відносин в Україні, збільшення зовнішньоторговельного товарообігу, інтеграції економіки країни у світове господарство збільшується значущість митної політики як важливого інструменту державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Розбудова та вдосконалення митної політики неможливі без урахування історичного досвіду розробки і впровадження державою системи економічних, юридичних та адміністративних заходів, митних правил і процедур, що складають сутність митної політики. Зацікавленість до історії митної політики зумовлена також посиленням значення митних органів у системі державного управління в наш час, розширенням їх повноважень.

Проблема раціонального поєднання принципів вільної торгівлі та охоронної митної політики була і залишається однією з найбільш гострих і дискусійних у практиці міжнародних економічних відносин, тому вивчення російського досвіду захисту своїх економічних інтересів на українських землях дозволяє запобігти повторенню помилок під час проектування сучасної митної політики. Вивчення митної політики Російської імперії на українських землях дозволяє знайти рішення сучасних наукових проблем: уточнити значення самого поняття «митна політика», конкретизувати уявлення про взаємозв'язок митної політики і держави, визначити загальні риси митної політики російського уряду на Україні в перехідний період від феодалізму до капіталізму, встановити ряд закономірностей, що виникли у сфері митної справи під час економічної і політичної модернізації суспільства. Перша половина XIX ст. була для нашої країни часом остаточного включення у внутрішній ринок Російської імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Можна вважати, що вивчення історії митної політики російського уряду на українських землях започатковане із середини 1980-х років. Великого значення цей напрям наукових досліджень набув у працях російських вчених. Дослідники зібрали й систематизували величезний фактичний матеріал, розробили нові методи та визначили підходи щодо вивчення митної справи, звернулися до її історії в окремих регіонах. В Україні сьогодні історія митної справи продовжує вивчатися фрагментарно і залишається однією з найменш розроблених у вітчизняній історіографії. Лише деякі моменти, пов'язані з російською митною політикою на українських землях у першій половині XIX ст., розглядалися в працях І.О. Гуржія, О.І. Гуржія, Б.А. Кругляка, Т.І. Лазанської, В.В. Крутикова, Ю.А. Белікова, О.М. Доніка та ін. О. В. Скороход здійснено історіографічний аналіз наукового доробку з проблеми урядової політики Російської імперії з інкорпорації південноу-

країнського терену до загальноімперського господарського організму у сфері внутрішньої торгівлі в період із другої половини XVIII ст. до 1861 року¹.

Метою статті є вивчення впливу митної політики російського уряду на стан торгівлі на українських землях у першій половині XIX ст. Об'єктом розгляду є митна політика Росії на українських землях у XIX ст. Завдання для досягнення мети: вивчити митно-тарифну політику російського уряду у визначений період; розглянути вплив тарифу 1822 року на торгівлю в українських губерніях; проаналізувати митну політику російського уряду на українських землях у першій половині XIX ст.; розглянути зміни, що відбулись у митній справі у XIX ст.

Виклад основного матеріалу. У кінці червня 1807 року Російська імперія була змушена підписати в Тільзіті мирний договір із Францією й приєднатися до континентальної блокади Англії. Військові невдачі призвели до того, що було втрачено величезний ринок збуту російських товарів. Припинення торгівлі з Великою Британією миттєво відобразилося на зовнішньоторговельному обороті, який наприкінці 1807 року упав майже в 3,5 рази². Напередодні війни з Францією в 1810 р. спеціальною митною комісією під керівництвом М.М. Сперанського був розроблений гранично заборонний митний тариф. «Положение о торговле на 1811 год» стимулювало промисловий розвиток країни в умовах нав'язаної Наполеоном континентальної блокади. За цим «Положенням» дозволялось привозити в Російську імперію без мита або з невеликим митом сировину, напівфабрикати, що обкладалися доволі суттєво, готові ж вироби зовсім заборонено було ввозити. Така митна політика уряду широко обговорювалась у суспільстві. Перемогла точка зору, згідно з якою вигідніше купувати більш якісні закордонні вироби. Після розгрому Наполеонівської Франції вплив Росії на Європейські справи швидко зростав. Митний тариф 1816 року відмінив заборону на ввіз до країни багатьох товарів. А в 1819 р. усі обмеження були зняті й встановлено досить невеликі митні збори.

¹ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ, 1954. 449 с.

Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. Український історичний журнал. 1959. № 5. С. 36–52.

Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). К., 1962. 205 с.

Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму. Український історичний журнал. 1974. № 3. С. 36–43.

Крутиков В.В. Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии в России. Томск, 1982. С. 47–63.

Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. Український історичний журнал. 1996. № 2. С. 65–73.

Скороход О.В. Історія вивчення державної політики щодо включення півдня України до внутрішнього ринку Російської імперії дореформеної доби // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2017, вип. 48. С. 220–229.

² Любич А.А. Черниговская губерния в украинско-российской торговле начала XIX века: тезисы докладов V межвузовской научно-практической конференции [историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества]. Чернигов. Украинско-российский институт (филиал) Московского открытого университета, 2006. С. 34–36.

14 грудня 1819 року було прийнято новий митний устав з Європейської торгівлі, який складала 726 параграфів. На відміну від попередніх митних уставів, новий мав спеціальний розділ «О последствиях утайки таможенных пошлин и привоза запрещенных товаров». Невдовзі стало зрозуміло, що вільна конкуренція виробів вітчизняної промисловості з відповідними західноєвропейськими аналогами неможлива. Головною причиною було те, що Російська імперія втратила можливість створити самостійну буржуазію в західному розумінні цього слова ще в XVIII ст. – яка б міцно трималася на ногах, а не залежала від «державних милиць». Створити міцну конкурентоздатну промисловість і розвинути торгівлю здатні були тільки вільні люди, захищені законом. У Росії ж турбота держави про стан підприємців була подібна до відносин батька зі своїми дітьми: можна грошей дати або подарунок купити, а можна і штани зняти, та ременем по голому заду, коли що не так. А якщо зовсім поведінка дитини не сподобалась, то і з дому вигнати можна, бо сам собі суддя. Так що головне в такому житті – голову сім'ї не розгнівати.

Українські землі опинилися між двома конкурентами – російським і німецьким капіталом, що намагалися використати її господарство, як джерело сировини. Не одна з європейських країн не збиралася дотримуватися принципу вільної торгівлі. Ліберальна політика швидко погіршувала економічне становище Росії. Тоді вперше в економічній літературі чітко поставлено принцип: інтереси частини (себто регіону) повинні поступатися перед інтересами цілого (себто цілої імперії). Цей принцип червоною ниткою проходить через всю історію господарства і торгівлі Чернігівщини першої половини XIX ст. Торгівля на Чернігівщині мала свої особливості. Привіз товарів із Росії на ярмарки перевищував вивіз. Це можна пояснити тим, що збут місцевих товарів на Чернігівщині здійснювався без посередництва ярмарок, або користувалися ними мало. Так продавали, наприклад, тютюн, худобу і сало. Простір торгівлі на ярмарках обмежувався басейнами річок Дніпра та Десни. Чернігівська губернія, як і вся Україна лівого берега Дніпра, отримувала залізо, чавун, скло і кристаль по Дніпру і Десні. Маса сільськогосподарських і промислових товарів, як місцевих, так і тих, що привозили, реалізовувалась у Чернігівській губернії на початку XIX ст. переважно на її численних ярмарках і дрібних торгах, наявність яких свідчила про існування досить розвинених ринкових відносин і була показником росту торгівлі й внутрішнього ринку.

Із метою виходу з кризи національного виробництва в 1822 році урядом Російської імперії був прийнятий охоронний митний тариф, що заборонив вивіз 21 і ввіз 300 товарів. Ніякий урядовий захід не призводив такого перевороту в побуті, промисловості та торгівлі, як цей тариф. Відповідно до нього різко підвищувались мита на товари, що привозили із-за кордону, і на внутрішньому ринку утворювалось монопольне становище для фабрикантів російської промисловості. Ріст внутрішнього ринку супроводжувався подальшим завоюванням його російськими купцями й фабрикантами. Майже на 30 років, з 1822 по 1850 рік, торгівельно-промисловий напрямок поривав із фритредерськими тенденціями в інтересах російського господарства. Незадовго до того, як Д.А. Гур'єв у 1823 році пішов із посади міністра фінансів, митний тариф 1822 р. у середовищі купців отримав назву «охоронного». Були накладені великі обмеження

на ввіз закордонних товарів, аналогічні яким виробляли в Росії. В 1822 р. було зовсім заборонено, наприклад, «привоз шелковых изделий пестрых и печатных». Недивно, що після 1822 р. у Росії починає швидко розвиватися легка промисловість, головним чином в 1830–1840-і роки. Збільшились обороти ярмарок, особливо Московської, Макарівської, Ростовської та Ірбитської. Вважається, що це було досягненням Д.А. Гур'єва. Таким чином, об'єктивний хід розвитку держави показав, що митна політика тісно пов'язана з внутрішньою і зовнішньою політикою держави. Охоронна митна політика дала поштовх до розвитку торгівлі і промислового виробництва. Мито в Росії стало однією з більших статей державних прибутків. У 1802 році було зібрано мита 8,75 млн. карбованців, в 1822 році – 40 млн. карбованців. Але тариф 1822 року зустріли вороже як на Україні, так і в Західній Європі, через що російський уряд змушений був піти на поступки. У 1824, 1825, 1830, 1831, 1836, 1838, 1841 рр. до тарифу вносились зміни, загальний напрямок яких може бути виражений словами «від фіскально-заборонної до фіскально-охоронної митної політики». У будь-якому разі, до тих пір, поки міністром фінансів був Е.Ф. Канкрин (1823–1844 рр.), Російська імперія дотримувалась політики, що була спрямована на досягнення бездефіцитного державного бюджету.

Потреба в додаткових джерелах фінансування державного бюджету спонукала Росію однією з перших у світі запровадити в 1768 році паперову валюту. За допомогою випуску паперових грошей було вирішено цілу низку соціально-економічних проблем, які стояли перед країною у XVIII–XIX ст. Так, наприклад, Олександр I використовував масштабні випуски асигнацій для підготовки і ведення війни з Наполеоном. У рамках заходів із стабілізації російських фінансів М.М. Сперанським єдиним засобом платежів у 1810 р. був проголошений срібний карбованець. Але узаконений срібний монометалізм проіснував недовго. 9 квітня 1812 р. вийшов царський Маніфест, яким проголошувалось, що всі платежі на території імперії мали проводитись асигнаціями. Головною причиною провалу фінансових реформ Сперанського стала Вітчизняна війна 1812 р. У цей час у широкий обіг було запроваджено велику кількість паперових грошей, якими фінансували військові витрати. У Росії склалась ситуація, коли один вид грошей – асигнації – використовувався як засіб платежу по зобов'язанням держави і для внутрішньої торгівлі. Срібло використовувалось у першу чергу як засіб накопичення і обігу в зовнішній торгівлі. Усі казенні платежі здійснювались асигнаціями за біржовим курсом. Було встановлено примусовий курс (2 крб. асигнаціями за 1 крб. сріблом). Головною метою уряду стала підтримка курсу російських паперових грошей і повернення довіри населення до паперової валюти. Це було можливим завдяки здатності паперової валюти бути дієвим інструментом створення необхідних кредитних ресурсів для розвитку держави й економічного зростання шляхом грошової емісії. Крім того, слабка паперова валюта створювала додаткові конкурентні переваги для виробників. Поміщики Чернігівщини за допомогою асигнацій отримали можливість більш вдало продавати свій основний товар – зернові культури³. Але

³ Борисович С.О. Законодавче регулювання державної іпотечної політики в першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. № 5. 2008. С. 52–60.

подібний стан справ не задовольняв дворян і купців, які встали на капіталістичний шлях. Для них паралельний грошовий обіг був гальмом під час розвитку капіталістичної діяльності, знецінював прибутки від неї. Представники цієї групи населення Чернігівщини були об'єктивно зацікавлені в стабільній і дорогій валюті.

Після того як уряд у 1817 р. припинив випуск нових асигнацій, ситуація почала змінюватись. Курс асигнацій почав поступово, але впевнено зростати. У 1833 р. було видано дозвіл приймати золоту і срібну монету в сплату податків, що призвело до стрімкого збільшення об'єму металевих грошей в обігу. Вивчення економічного становища Чернігівщини в системі Російської імперії першої половини XIX ст. не дозволило зробити висновок про те, що в регіоні існувала об'єктивна необхідність, яка вимагала заборони паралельного обігу грошей. Потреба в проведенні грошової реформи була викликана не економічною реальністю, а політичними пріоритетами і теоретичними конструкціями, які були характерні для економічної теорії першої половини XIX століття. Для переходу до моновалютної грошової системи потрібно було реформувати грошовий обіг. Проект реформи достатньо широко обговорювався серед представників російської економічної еліти. Було запропоновано цілу низку проектів грошової реформи. Переміг проект Е.Ф. Канкрини з урахуванням пропозицій, які були взяті з проектів К.Ф. Друцького-Любецького і М.М. Сперанського. У 1839 р. уряд Росії розпочав фінансову реформу. В основу грошового обігу було покладено срібний карбованець і встановлено обов'язковий курс асигнацій: 3 крб. 50 коп. асигнаціями = 1 крб. сріблом. У 1843 р. асигнації почали поступово вилучати з обігу і обмінювати у відповідності до зазначеного курсу на кредитні білети⁴. Економічна політика Росії стосовно Чернігівської губернії на початку XIX ст. зберігала свій колоніальний характер. Це провадилося, головним чином, засобами митної політики імперії, що носила охоронний характер в інтересах російської промисловості, а разом із цим позбавляла відповідного захисту інтереси Українських губерній. Тариф 1822 р., який, із невеликими змінами, існував до 1860-х рр., створив для російської промисловості майже монопольне становище на її ринку. На початку 1850-х рр. мало не третина всієї продукції текстильної промисловості імперії на суму 20 млн. крб. йшла на ярмарки Чернігівщини й Півдня України, складаючи там 86,9 % загального збуту текстильних виробів, тоді як на долю закордонної промисловості припадало лише 4,3% загального збуту тих виробів на суму 1 млн. крб.⁵. Натомість українська промисловість не могла скористатися з вигод того тарифу, бо російський уряд створив на Україні систему «економічного буфера». Український ринок російський уряд залишив відкритим для польської промисловості завдяки системі різних пільг та за допомогою транзитного торгу через Україну та Одеський порто-франко. Доступ у Чернігівську губернію виробів польської й закордонної промисловості при-

⁴ Правилова Е.А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917. Москва Знание, 2006. 230 с.

⁵ Державний архів Чернігівської області. Ф.127. Чернігівське губернське правління. Оп.1. Спр. 2360 (Матеріали о состоянии переправ и перевозов через реки Черниговской губернии). 335 арк.

носив шкоду інтересам господарства регіону. Одним із наслідків цього був загальний занепад української текстильної (зокрема суконної) промисловості у середині XIX ст. Натомість Україна мусила плекати різні галузі сільськогосподарської промисловості, зокрема гуральництво й нову галузь – цукроваріння. Московська, Володимирська та Костромська губернії створили цілу мануфактурну округу, сотні тисяч рук прийшли в рух, сотні фабрик виробляли, кожного дня, велику кількість товарів, які потребували збуту. Чернігівщина бачилася готовим, великим ринком, значення місцевих ярмаркових пунктів призупинилося. Міста та ярмарки, раніше сильні торгівлею іноземними товарами, значно занепали (Ніжин (Всеїдний припинив існування в 1848 р.)), і, навпаки, набули сили ті ярмарки, які й раніше були важливими для збуту російських товарів, ті пункти, що були ближче до нового ринку й далі від конкуренції з іноземними товарами та контрабанди. Головним пануючим товаром стали красні або руські мануфактурні вироби; за застосуванням товару ярмарки поділяли на літні та зимові; ярмарки отримали значення не за відпуском звідси місцевих сирих виробів, а за привозом товарів із Півночі.

Після того як Е.Ф. Канкрин пішов із поста Міністра фінансів, у країні було розпочато рух за відміну вивізного і зниження ввізного мита. До перегляду митної політики спонукав американський експорт, який загострив конкуренцію на світовому ринку сільськогосподарських продуктів. Крім цього, економічний лібералізм і фритредерство знову ставали модними. У записці голови особового комітету графа Орлова в 1845 р. прозвучала критика діючого тарифу, який заважав імпорту та експорту товарів із Росії. Спираючись на висновки цієї записки, міністри фінансів й іноземних справ внесли імператору Миколі I пропозицію про перегляд тарифу. Новий тариф, на їх думку, повинен був відрізнитися багатofункціональністю, забезпечуючи помірковану охорону внутрішнього виробника, давати поштовх до збільшення рівня споживання товарів, що імпортуються, і збільшення митних доходів. 13 жовтня 1850 року відбулося затвердження нового митного тарифу. Він пробив першу шпарину в заборонній системі зовнішньої торгівлі, яка панувала з 1822 року, і поклав початок помірковано охоронному етапові митної політики, яка тривала до 1877 року⁶.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Цілеспрямована політика царського уряду, спрямована на остаточне включення товарного ринку Чернігівщини до загальноросійського ринку, призвела до того, що в першій половині XIX ст. торговельний простір Чернігівської губернії повністю опинився в руках російських купців. В умовах розвитку товарно-грошових відносин помітно прогресувала стаціонарна торгівля. Базари поступово перетворювались у місця збуту товарів повсякденного вжитку та худоби. Економічна політика Росії стосовно Чернігівської губернії на початку XIX ст. зберігала свій колоніальний характер. Це провадилося, головним чином, засобами митної політики імперії, що носила охо-

⁶ Державний архів Чернігівської області. Ф.127. Чернігівське губернське правління. Оп.1. Спр. 2577 (Об организации ярмарки в г. Кролевец. Места и пункты торговли). 362 арк.

ронний характер в інтересах російської промисловості. Заборонний тариф 1822 р., який мав за мету допомогти розвитку російської мануфактури, змінив характер ярмарків Чернігівської губернії. Торговельні зв'язки регіону з іноземними державами були розірвані. Торгівля регіону почала працювати для задоволення інтересів російських виробників. Тільки після затвердження 13 жовтня 1850 року нового митного тарифу було пробито першу шпарину в заборонній системі зовнішньої торгівлі Російської імперії й покладено початок помірковано охоронному етапу митної політики.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ, 1954. 449 с.
2. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Український історичний журнал*. 1959. № 5. С. 36–52.
3. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). К., 1962. 205 с.
4. Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму. *Український історичний журнал*. 1974. № 3. С. 36–43.
5. Крутиков В.В. Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии в России. Томск, 1982. С. 47–63.
6. Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 65–73.
7. Скороход О.В. Історія вивчення державної політики щодо включення півдня України до внутрішнього ринку Російської імперії дореформеної доби // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2017, вип. 48. С. 220–229.
8. Любич А.А. Черниговская губерния в украинско-российской торговле начала XIX века: тезисы докладов V межвузовской научно-практической конференции [историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества]. Чернигов. Украинско-российский институт (филиал) Московского открытого университета, 2006. С. 34–36.
9. Борисович С.О. Законодавче регулювання державної іпотечної політики в першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. № 5. 2008. С. 52–60.
10. Правилова Е.А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917. Москва Знание, 2006. 230 с.
11. Державний архів Чернігівської області. Ф. 127. Чернігівське губернське правління. Оп. 1. Спр. 2360 (Матеріали о состоянии переправ и перевозов через реки Черниговской губернии). 335 арк.
12. Державний архів Чернігівської області. Ф. 127. Чернігівське губернське правління. Оп. 1. Спр. 2577 (Об организации ярмарки в г. Кролевце. Места и пункты торговли). 362 арк.